

9. Bock R. The culture formations of modern society / Robert Bock // Formations of Modernity / Stuart Hall [eds.] – Cambridge: The Open University, 1992. – P. 229–275.

ПОЕТИКА ТРІАДИ “ДІМ – НЕ-ДІМ – АНТИДІМ” У ЗБІРЦІ С. ЖАДАНА “ЖИТТЯ МАРІЇ”

Алла ДЕМЧЕНКО

Херсонський державний університет

На матеріалі поетичної збірки С. Жадана “Життя Марії” розглянуто триаду “дім – не-дім – антидім”. Серед універсальних рис архетипу “дому” велике місце займає протиставлення “антидому”. Виділяємо проміжний локус “не-дому” – перебування на чужій території. Означену триаду можна уявити у вигляді: “спокій, захист” (теплі квартири, кухні, книжки, листи) – “надія на краще, тимчасовий притулок” (чужа кімната) – “безнадія, смерть” (бетонний мішок, холерна яма). У ході дослідження виводимо триаду із числа суто просторових координат, звертаючись до її духовно-моральної складової.

Ключові слова: архетип, міфопоетика, хронотоп, дім, не-дім, антидім.

На матеріалі поетического сборника С. Жадана “Жизнь Марии” рассмотрена триада “дом – не-дом – антидом”. Среди универсальных черт архетипа “дома” большое место занимает противопоставление “антидому”. Выделяем промежуточный локус “не-дома” – пребывание на чужой территории. Эту триаду можно представить в виде: “покой и защита” (теплые квартиры, кухни, книги, письма) – “надежда на лучшее, временный приют” (чужая комната) – “безнадежность, смерть” (бетонный мешок, холерная яма). В ходе исследования выводим триаду из числа чисто пространственных координат, обращаясь к ее духовно-нравственной составляющей.

Ключевые слова: архетип, мифопоэтика, хронотоп, дом, не-дом, антидом.

The triad “home – non-home – anti-home” is studied on the material of S. Zhadan’s poetic collection “Life of Mary”. Among the universal features of the archetype “home” its contrasting “anti-home” takes a great place. The intermediate locus “non-home” denoting stay on the foreign area is selected. Definite triad can be represented as: “calmness, protection” (warm flats, kitchens, books and letters) like “hope for the best, temporary shelter” (alien room) – “hopelessness, death” (concrete bag, cholera pit). While research we trace the triad among purely spatial coordinates, referring to its moral and spiritual component.

Key words: archetype, mythopoetics, chronotope, home, non-home, anti-home.

Архетипний образ дому є одним із найцікавіших і полісемантичних як у світовій культурі загалом, так і в українській зокрема. Разом зі Світовим Деревом та чотирма першостихіями дім займає першочергове місце серед міфопоетичних образів, які вважаються базовими в культурі та мистецтві. Міфосемантика образу дому в культурі сягає давнини, однак художня інтерпретація цієї міфологеми залишається актуальною і до сьогодні.

Мета статті – розкрити специфіку тріади “дім – не-дім – антидім” у поетичній збірці Сергія Жадана “Життя Марії” (2015).

Творчості С. Жадана присвячено критичні розвідки Ю. Андруховича, А. Білої, О. Бойченка, І. Бондаря-Терещенка, Т. Гундорової, Ю. Логвиненко, І. Старовойт та інших.

Архетипний образ дому належить до числа суто просторових, однак варто звернути увагу і на його духовно-моральну складову. Дім – один із ключових символів національної культури, з яким співвідносяться усі найважливіші категорії художньої картини світу.

Дім (або житло) передусім призначений для захисту людини від небезпеки, тому виступає головною складовою матеріальної культури. Згодом він набуває все нових і нових функцій, семантика його значення розширюється. І крім побутового призначення з’являється символічна функція, а тому дім тепер містить сакральну інформацію, приховану як у ньому самому (житло – життя), так і в його окремих елементах.

Л. Яшина точно окреслила семантичну специфіку дому, який “постає в різних іпостасях: дім – житло, незалежність, недоторканність; дім – сім’я, жінка, любов, продовження роду, постійність; дім – традиція, нація, народ, історія. Отримавши додаткові семантичні навантаження, дім перетворився в зменшену копію моделі світобудови і людського буття, розкриваючи особливості менталітету того чи іншого народу. Причина зафіксованої в багатьох національних культурах значущості поняття дім полягає, можливо, в тому, що в ньому сфокусовано зв’язок між людиною і оточуючим світом” [13].

Загальновідомо, що дім – це своєрідна модель всесвіту, рідної землі, родини, роду, навіть тіла людини, це простір упорядкований і сакральний. Зрештою, вкажемо, що “не-дім” розглядаємо як тимчасовий притулок під час небезпеки, війни, нещастя тощо; “антидім” (за Ю. М. Лотманом) – приреченість на насильницьку смерть (тюрма, табір біженців, цвинтар), де людина опиняється на межі існування.

У поезіях зі збірки Сергія Жадана “Життя Марії” семантичного заглиблення набуває символічний образ дому, котрий змальовується автором в екзистенційному дусі: більшість картин – трагічні, домінує танатологічний мотив, пов'язаний із війною. Тому в архетипному образі дому з'являються ознаки не-дому та антидому.

У поетичних текстах С. Жадана архетипний образ дому корелює зі знаковими речами, що традиційно виступають гарантими затишку, захищеності і добробуту: “задимлені кухні” [5, с. 14], “свій будинок” [5, с. 19], “теплі квартири” [5, с. 19]. У поезії митця поняття “кімната” набуває ознак екзистенційної категорії і вже не трактується як еквівалент спокою і внутрішньої свободи. Основне відчуття – це тривога, яку Сергій Жадан передає через вірування народу. Здавна птах символізував душу померлої людини. Тому згідно з прикметою, якщо птах залетів у вікно, то душа померлої людини хоче передати послання. Образ птаха постає зловісним символом страждань та горя:

*Птах уночі забивається до кімнати,
хоче вирватись, ріже повітря крилами,
не знаходить виходу, не дає себе упіймати,
сторожко замирає, зібравшись із силами [5, с. 36].*

Таким чином, міфологема дому має амбівалентний характер, семантика архетипного образу розширюється, набуваючи нових рис.

За Ю. Лотманом, книги – ознака дому. У збірці “Життя Марії” топос дому корелює із книгами та листами:

*Візьми лише найважливіше. Візьми листи.
Візьми лише те, що зможеш сама нести.
Візьми рушники та ікони, візьми срібні ножі,
візьми дерев'яні розп'яття, золочені муляжі.
Візьми хліб і городину, потім іди.
Ми ніколи більше не повернемося сюди.
Ми ніколи більше не побачимо наші міста.
Візьми листи. Всі. До останнього злого листа [5, с. 14].*

Поет розширює діапазон речей, пов'язаних із книгою як символом дому. Книжки – це бібліотека, яка є маркером благополучного і високодуховного дому:

*Зберігав би книжки, яких ти колись торкалась,
перебирав би перечитану цю бібліотеку,
бачив би між окремими літерами і сторінками
твою зосередженість – самотність і тепло [5, с. 28].*

Контакт зі звичними домашніми речами ототожнюється зі спокоєм та стабільністю (рушники, срібні ножі). Однак поет також говорить про дерев'яні розп'яття, які символізують віру та вказують на сталість і незмінність сакруму дому, з яким прощаються назавжди: *“Ми ніколи більше не повернемося сюди”*. Анафора *“візьми лише”* та *“ми ніколи більше”* підсилює трагізм зображеної ситуації та виводить образ дому із суто просторових координат, звертаючись до його духовно-моральної складової.

Дім контактує із зовнішнім світом через двері та вікна (або через комин). Вікно як очі дому пов'язує його не лише зі світом зовнішнім, але й із космосом, несе, за В.Топоровим, *“багату (і, отже, нетривіальну) інформацію”* [10, с. 164]. *“Символічна значущість і особлива напруженість образу вікна в міфопоетичній традиції (як у фольклорній, так і в індивідуально-художній) визначається тим, що через цей образ реалізуються такі загальні семантичні протиставлення, як зовнішній – внутрішній і видимий – невидимий, і сформоване на їх основі інше протиставлення відкритості – закритості, відповідно небезпеки (ризик) – безпеки (надійності, гарантованості), що має безпосереднє відношення до людини, тобто до того, хто пов'язаний з вікном як елементом найбільш освоєної частини навколишнього світу (житла) і з образом вікна як елементом знакової системи”* [10, с. 164]. У поезії *“Дезертир”* С. Жадан передає реалії нашого часу, вказуючи на драматизм і трагізм ситуації:

*Люди визирають із вікон,
вибігають з теплих квартир.*

*До літнього міста
вертається дезертир* [5, с. 19].

Отже, вікно виступає специфічним сакралізованим локусом. Тут підтверджується функція вікна бути провісниками. Отриманими через вікно звісткам приписується особливе значення. Найчастіше вони пов'язані з різкими змінами в житті людини, яка почула цю звістку.

Поступово дім втрачає ознаки сакральності, порушуються основні міфологічні характеристики цього архетипного образу (стабільність, захищеність, духовна єдність, спокій тощо), спостерігаємо трансформацію, яка актуалізується через семантику не-дому *“(тимчасового і випадкового притулку, часом недружнього і такого, що часто спонукає його мешканців до виживання)”* [4] та антидому, який несе смерть або виступає як інфернальний простір, хазяїном якого є Диявол:

*Диявол, Маріє, не знає, що має робити з нами,
з нашими голосами, з нашими снами. <...>*

*Що він може знати в своїй майстерні?
Наші співи для нього — такі нестерпні.
Наша запеклість для нього — така протівна.
Відсутність віри для нього особливо дивна [5, с. 79].*

“Інфернальний простір дому і всім речам надає загадковості, подвійності й несправжності, а персонажі обертаються різними іпостасями, ніби змінюють маски. Отруйна атмосфера інфернального дому затягує, але персонаж знаходить у собі сили розірвати коло й утекти, хоч і не надовго” [4], – твердить А. Дубровська.

Локус не-дому позбавлений стабільності, однак ще є надія на позитивні зміни. Тимчасовий притулок ще не віщує загибелі і смерті, бо не-дім має вихід:

*А на ранок виходиш зі своєї казарми –
Сонце вгорі
І туман між деревами [5, с. 30].*

Або: *Буде розмазане сонце за плакатним вікном [5, с. 15].*

Як твердить Н. Бондар, “не-дім”, будучи антиподом “рідного дому”, визначається вимушеним перебуванням героя поза рідними стінами. “Антидім” <...> екзистенційно протилежний ідеї “дому ” і навіть “не-дому” – це насильницьке утримання людини в певному локусі, де панують приниження і смерть [1, с. 21]. Не-дім як проміжний локус підсилюється мотивом блукання, неприкаяності. Образ не-дому оприявнюється через різноманітні тимчасові притулки: хостели, готелі, наймані, чужі або покинуті квартири:

*Дивись, які тепер довгі ночі,
Які порожні дома [5, с. 40].*

Відчуття нестабільності і страху реалізується передусім в екзистенційній забарвленості поетики дому, де крім архетипного мотиву блукання з’являється відчуття самотності. Не-домом стає “чужа квартира”, “пуста вулиця”, “чуже місто” або “осіннє місто”:

*Перші дні листопада.
Вона спить у порожній кімнаті, в чужому ліжку.
А він думає: чуже місто, чужа кімната —
як я її тут залишу? [5, с. 44].*

Часто ліричні герої стають заручниками трагічних життєвих ситуацій. У такому випадку варто акцентувати увагу на мотиві несвободи. У Сергія Жадана відірваність людини від дому передусім зреалізована через образ біженців і дезертирів:

*До літнього міста
вертається дезертир.
Ховається від розмов,
як від вогню.
Не пам'ятає адрес,
не пізнає рідню.
І рідня теж, вертаючись
до будинку свого,
не пізнає його,
не пізнає його [5, с. 19].*

Отже, людина, яка вимушено залишає дім, втрачає захист і стає безборонною перед світом і злом, а інший локальний простір, в який вона потрапляє, не є оберегом.

Топос вокзалу, локомотиву також проектується на образ не-дому. Медіатором, що моделює зміст бінарної пари “свій – чужий”, може виступати поїзд, вагон, локомотив. Ці образи виступають точкою розмежування, імпліцитно передають ізоморфну опозицію “життя – смерть”. Мотив втраченого дому переростає у більш масштабніший мотив втраченого раю, втраченої Батьківщини :

*Чого лише не побачиш на цих вокзалах:
ранковий пташиний спів, сонячний спалах,
чорна роса на просмолених шпалах.
Перишми звідси поїхали комерсанти –
хитрі нечутні прибудди, невидимі зайди,
тренувана охорона, нічні курсанти [5, с. 16].*

Однак поет через образ вокзалу, який є перехідною зоною між “своїм” і “чужим” простором, передає відчуття надії на повернення. Топос втраченого/покинутого дому як джерела щастя і гармонії фокусується на топос оновленої домівки :

*Доки тепло стоїть над містом,
за гудками локомотивів, за пташиним свистом,
за голосами базарної нічної бідноти,
доки тут хтось залишається, доти
хай будуть відкритими всі залізничні ділянки,
хай діляться хлібом і молоком сонні селянки,
хай буде маршрут легким, хай буде рятунок вчасним [5, с. 17].*

“Як правило, між “домом” і “не-домом” в ідеалі встановлюються динамічні співвідношення виходу (у частину “не-дому”) і повернення в “дім”, що складається в архетипний мотив “вічного повернення”. Відтак опозиція “дім” і “не-дім” передбачає часово-просторову різновекторну шкалу” [1, с. 10].

Конотації катастрофи і смерті перетворюють не-дім на антидім. За Ю. Лотманом, “серед універсальних тем світового фольклору велике місце займає протиставлення “дому” (свого, безпечного, культурного, що охороняється покровителями-богами простору) “антидому”, “лісового дому” (чужого, диявольського простору, місця тимчасової смерті, потрапляння до якого рівнозначне подорожі до потойбічного світу)” [7, с. 314].

З погляду часових і просторових співвідношень антидім ворожий для героя, маркований відчуттям не лише самотності, а й небезпеки, приреченості до страждань або смерті:

*Буде холерна яма, залита ванном.
Буде криваве взуття на жіночих ногах,
вимучені вартіві в прикордонних снігах,
Підстрелений листоноша з порожнім мішком,
підвішений за ребро священик із безжурним смішком,
цвинтарна тиша, гамір комендатур,
списки загиблх, друковані без коректур,
такі безкінечні, що навіть часу не стає
шукати в них щоранку ім'я своє [5, с. 15].*

Як справедливо вважає С. Климова, існування “поза домом” означає безкінечний поєдинок з навколишнім світом, “дім виступає в ролі того часопросторового континуума, котрий як у дзеркалі відображає зовнішній світ або протистоїть йому своїм – домашнім порядком. У цьому сенсі дім може надавати адекватного або відмінного змісту навколишній дійсності” [6].

Автор все ж таки наголошує, що дім – це вона, а вона – це любов, здатна відродити віру і надію:

*А тому потрібно змагатися за можливість разом засинати,
потрібно ламати ворожі шеренги за можливість кохати,
лишати разом із нею балкони й нічні кімнати,
ранити шкіру долонь об залізні канати,
цінуючи здатність любити,
Ніби найвищу здатність [5, с. 80].*

Локус антидому підслюється епітетом “мертві” та образами, що асоціюються зі смертю чи катастрофою, наприклад, рядки з поезії “Шпигун”:

*Лежить у бетонному мішку, на матраці,
накритий ковдрою, одягнений у чужий светр
із рештками крові <...> [5, с. 72].*

Або: <...> історія – це лише мертві міста й могильні плити [5, с. 80].

У поетичній збірці “Життя Марії” розкривається сучасна трагедія нації, а смерть несе ознаки антидому, простір якого – спотворений навколишній світ і внутрішній світ людини, зруйнований дух, бо втрачена віра:

*Наше місто було з каменю та заліза.
У кожного з нас тепер у руці дорожня валіза.
У кожній валізі попіл, зібраний під прицілом.
Тепер навіть у наших снах пахне горілим.
Жінки в нашому місті були дзвінки й безтурботні.
Їхні пальці вночі торкались безодні.
Джерела в місті були глибокі, наче жили.
Церкви були просторі. Ми їх самі спалили.
Найкраще про нас розкажуть могильні плити [5, с. 10].*

Образ зруйнованої церкви символізує втрату віри, а відтак і духовності. Спалена церква репрезентує опозицію високе/буденне, сакральне/профанне, життя/смерть.

Як відомо, двері, вікно і поріг дому виступають сакралізованими локусами. Двері і поріг – це символ переходу, який маркує межу між двома просторами – світом космосу і потойбічним світом. У збірці “Життя Марії” поет порівнює тишу за дверима зі смертю, посилюючи драматичні переживання ліричного героя:

*Чорна, ламана, зла, зимова
Тиша, як смерть, стоїть за дверима
З цієї зими залишиться мова –
Та, якою ти говорила [5, с. 22].*

Двері як місце переходу із “свого” в “чужий” світ належать одночасно двом просторам. Закриті двері захищають господаря від зовнішнього (ворожого і небезпечного) світу, однак не забезпечують спокоєм людину, яка знаходиться зовні:

*Я би ніколи не говорив, якби ти у відповідь теж не говорила,
я навчений, наче риба, і обережний, ніби тварина,*

*я ж навіть коли приходжу до когось у дім,
знаю вже наперед, хто там стоїть за дверима [5, с. 38].*

Образ антидому розширює свої межі аж до поняття руйнування ідентичності. І тут варто говорити про зруйнований душевний ландшафт, котрий перетворюється у травмоландшафт. Потужній деформації піддається пам'ять нації. У пошуках національної ідентичності ліричному герою притаманне глибинне занурення в пам'ять, яка корелює з поняттями історії та культури.

Сергій Жадан констатує перебування всього сущого у викривленому та спотвореному просторі та знищеному духовному вимірі.

У статті було окреслено авторські проєкції тріади “дім – не-дім – антидім” у поетичній збірці Сергія Жадана “Життя Марії”, яка представлена таким чином:

- образ дому реалізується через мотив покинутого, але не забутого “свого” простору;

- не-домами стають чужі квартири, хостели, готелі і ширше – чужі міста та ін.;

- антидім репрезентовано образом ями (холерна яма, бетонний мішок) та смертю (мертве місто).

Сергій Жадан переосмислює архетипний образ дому як сакрального простору Роду. Дім тут перестав бути безпечним і “своїм” та перетворився на не-дім, який, у свою чергу, стає чужим і смертельно небезпечним, трансформуючись в антидім. Л. Яшина вказує: “Руйнування дому-родового гнізда відбувається під впливом деструктивних факторів (революції, війн), коли простір дому перетворюється на простір дискомфорту” [13].

Отже, тріада “дім – не-дім – антидім” у поетичній збірці С. Жадана корелює із положеннями філософії екзистенціалізму про абсурдність світу, а також схоплює і передає стан духу і настрою сучасної доби. Коли дім із впорядкованого простору перетворюється у простір хаосу, це призводить до знищення людської душі і духовності. Натомість слово, мова, свобода символізують шлях до власної самості, до духовного зміцнення нації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондар Н. Ю. Художня своєрідність архетипів дому, дороги і дитини (на матеріалі романів У. Стайрона “Вибір Софі” і Дж. Барнса “Історія світу в 10 S розділах”) / Наталія Юріївна Бондар: автореф. дис... канд.

- філол. наук за спеціальністю 10.01.04 – література зарубіжних країн. – Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпропетровськ, 2010. – 22 с.
2. Быковская Т. В. Поэтика дома: образы внутреннего пространства человека [Електронний ресурс] / Быковская Т. В. // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 4. – Режим доступа : www.scienceeducation.ru/110-9819.
3. Войтович В. Українська міфологія / Войтович Валерій. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.
4. Дубровська А. С. Опозиція “Дім”/ “Антидім” у романі В. Винниченка “Хочу!” [Електронний ресурс] / А. С. Дубровська. – Режим доступу: <http://bo0k.net/index.php?p=achapter&bid=10347&chapter=1>.
5. Жадан С. Життя Марії. Книга віршів і перекладів / Сергій Жадан. – Чернівці: Meridian Czernowitz: Книги – XXI, 2015. – 184 с.
6. Климова С. Социально-философские аспекты анализа архетипических функций дома [Електронний ресурс] / С. В. Климова. – Режим доступу: <http://anthropology.ru/ru/texts/klimova/function.html>.
7. Лотман Ю. М. Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки (1968–1992) / Юрий Михайлович Лотман. – С.-Петербург: “Искусство–СПБ”, 2000. – 704 с.
8. Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – М. : Эллис Лак, 1995. – 414 с.
9. Слов’янський світ. Ілюстративний словник-довідник міфологічних уявлень, вірувань / [упорядник О. А. Кононенко]. – К.: Асоціація ділового співтовариства “Український міжнародний культурний центр”, 2008. – 784 с.
10. Топоров В. Н. К символике окна в мифопоэтической традиции / В. Н. Топоров // Балто-славянские исследования, 1983. – М.: Наука, 1984. – С. 164–185.
11. Цивьян Т. Дом в фольклорной модели мира / Т. Цивьян // Ученые записки Тартус. гос. ун-та. – 1978. – Вып. 464. – С. 66–78.
12. Энциклопедия символов, знаков, эмблем. – М. : Локид ; Миф, 1999. – 576 с.
13. Яшина Л. Образ “дому” у творчості В. Дрозда [Електронний ресурс] / Л.І.Яшина. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/38391/08-Iashyna>.